

Шпитальов Г. Донська військова флотилія в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 7. – Одеса, 2012. – 12-38.

Питанням розвитку Азовського військового флоту і суднобудування на Дону присвячено чимало наукових праць. Досі вважалося, що ці питання є справою виключно російських істориків. Втім, воєнні події, котрі відбувалися у XVIII столітті в Приазов'ї та в Криму, рівно як і на Азовському морі, являються також невід'ємною частиною історії України. Оскільки дану тему доводиться розглядати у руслі історії російського флоту, то в українській історіографії вона не отримала належної уваги. В Україні досліджувані нами події відомі лише вузькому колу спеціалістів.

Донська флотилія почала формуватись задовго до російсько-турецької війни 1735 – 1739 років.

Переможне завершення Північної війни розв'язало руки молодій Російській імперії на півдні. Проголошений наприкінці 1721 року імператором цар Петро Олексійович (Петро I Великий) планував розширити межі своєї держави за рахунок прикаспійських територій, закріпити свої позиції у Персії і взяти під свою руку православні народи Закавказзя. Разом з тим, не знімалося питання реваншу за Прутську поразку і втрату Азовського флоту згідно Адріанопольського мирного договору 1712 року¹. У С.-Петербурзі повернулися до ідеї підкорення Кримського ханства і встановлення російського протекторату над придунайськими та балканськими православними народами.

У 1722 році, під час походу Петра I до Персії, Оттоманська Порта почала збирати сили для превентивного удару по південних російських провінціях. Нова російсько-турецька війна видавалася невідвратною. Петро I почав зосереджувати на Україні потужне військо. У квітні 1723 року на базі колишнього Воронежського адміралтейства відновилось будівництво Азовського флоту. Паралельно на р. Десні було створено Брянське адміралтейство, де будувались судна для Дніпровської флотилії.

У Воронежі планувалось виготовити 9 прамів, 15 галер, 30 “новым маниром малых судов”, а також до 500 каїків і будар. Головним командиром “на Воронеж” Петро I призначив найдосвідченішого на той час начальника російського галерного флоту, героя Гангутської битви – віце-адмірала М. Змаєвича. Для керівництва суднобудівельними роботами на воронезьких вервях Адміралтейств-колегія призначила корабельного майстра капітана Ф. Складяєва. Забезпечення воронезьких верфей корабельним лісом і робітниками покладалось на азовського губернатора генерал-майора П. Ізмайлова. Після огляду “старих” верфей (побудованих ще наприкінці XVII століття), Змаєвич і Складяєв змушені були від них відмовитись. Причиною цьому було замулення р. Вороніж. Суднобудування перенесли нижче у м. Тавров – на “нову” верф (побудована у 1705 році). До березня 1724 року у Таврові спустили на воду 9 великих і 6 малих прамів, 15 галер, 30 галерних ботів, близько сотні каїків і підготували два розбірні мости. Крім того, на річках Донці, Усмані, Липовці і Бітюзі влаштували додаткові верфі для будівництва будар. Артилерійське озброєння Донській флотилії дісталось у спадщину від Азовського флоту (загалом 1678 гармат великого і малого калібру). Корабельний ліс заготовляли на місці – у воронезьких та ізюмських лісах. В середині жовтня 1724 року, у зв'язку із налагодженням відносин з Туреччиною, суднобудування на півдні довелось згорнути. Тавровське і Брянське

¹ Загальна кількість суден Азовського флоту, побудованих впродовж 1695 – 1711 років сягала 497 одиниць: 83 двопалубних корабля, 23 однопалубні фрегати, 200 бригантин і скампавей, 70 палубних ботів і десятки менших суден різних типів. У 1712 році Азов повернули туркам у тому вигляді, в якому його взяли у 1696 році; Таганрог та інші прибережні укріплення зруйнували; кращі кораблі продали Туреччині, а решту розібрали.

адміралтейства були закриті. Недобудовані судна сховали від негоди, спорудивши над ними криті сараї².

Про Тавровське адміралтейство у С.-Петербурзі згадали лише в червні 1729 року. З подачі віце-канцлера графа А. Остермана неповнолітній імператор Петро II Олексійович (онук Петра I, син покійного царевича Олексія) запровадив на базі Тавровського адміралтейства Донську експедицію і призначив її командиром М. Змаєвича. Віце-адмірал мав підготувати верфі і матеріали для відновлення суднобудування відразу ж по отриманні “особливого” (спеціального) імператорського указу. Втім, такого указу не надійшло; 19.01.1730 Петро II помер. Російський трон посіла курляндська герцогиня Анна Іоаннівна (дочка покійного царя Іоанна V, племінниця Петра I). В листопаді 1731 року кабінет-міністри імператриці запросили звіт про кількість і стан суден Донської експедиції. Змаєвич доповів, що в сараях зберігається 9 великих і 6 малих прамів, 15 галер, 33 італійські (венеціанські) галерні боти, 30 кайків, 6 шлюпок і 2 власних Її Імператорської Величності ботів (будувались ще для Петра I). Після цього Змаєвич отримав із Сенату наказ щодо зшорішого завершення будівництва усіх раніше закладених суден. З 1732 року Донською експедицією почала опікуватися Воїнська морська комісія, котра перебувала під особливою дирекцією А. Остермана³. 07.09.1733 Сенат видав Донській експедиції указ щодо будівництва нових суден. Забезпечення Експедиції корабельним лісом і робітниками покладалось на воронезького губернатора Є. Пашкова. (Є. Пашков перебував на посаді до середини 1734 року. Надалі, до 1740 року, Тавровським адміралтейством будуть опікуватися воронезький губернатор О. Мякінін і віце-губернатор О. Лукін). З Балтики до Таврова відрядили 926 майстрів і 2000 морських служителів. У свою чергу, Пашков зібрав по своїй губернії 12 965 робітників. Впродовж червня 1735 року готові судна спустили на воду, озброїли артилерією і перегнали на Дон до Новопавлівської фортеці. Привести флотилію у повну готовність Змаєвич не встиг – 25.08.1735 віце-адмірал помер. У вересні керівництво Донською експедицією було доручено контр-адміралу П. Бредалю⁴. До весни наступного року Адміралтейств-колегія планувала довести кількість плавзасобів Донської флотилії до 35 галер, 15 критих прамів (9 великих і 6 малих) 30 понтонів з мостами, 23 італійських (венеціанських) ботів, 400 будар і 400 великих шлюпок. Втім, через недостатнє фінансування, Бредаль зміг побудувати до квітня 1736 року лише 20 галер і кілька десятків шлюпок⁵.

У майбутніх змаганнях з Оттоманською Портою російський уряд планував оволодіти Північним Причорномор'ям, Приазов'ям і Кримом. На середину 1735 року Росія у політичному плані вже була цілком готовою до війни з Туреччиною: “Війну за польську спадщину” (1733 – 1735) було завершено на користь С.-Петербурга і Відня (польським королем став російсько-австрійський ставленик – саксонський курфюрст Август III Фредерік); Австрія і Персія погодились діяти проти Туреччини у союзі з Росією; запорозькі козаки повернулись в російське підданство; волзькі калмики горіли бажанням походу на кубанських і приазовських татар. Відчуваючи міцність своїх позицій, російська правляча верхівка спробувала оволодіти Кримським півостровом так би мовити “з нальоту”, самою лише кіннотою. У жовтні 1735 року відбувся горезвісний кримський

² Матеріали для історії російського флоту (*Далі* МИРФ) / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 3-19, 25-26; Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (*Далі* ПСЗРИ). – Т. VII. – СПб., 1830. – № 4191, 4200; Тарас А.Е. Сражения и кампании русского парусного флота (1696 – 1863 гг.). – Минск, 2007. – С. 121, 128.

³ До складу Комісії увійшли: віце-адмірالی – Т. Сандерс і Н. Синявін; контр-адмірالی – П. Бредаль і В. Дмитрієв-Мамонов; шаутбенахт граф М. Головін (у тому ж році його було призначено генерал-інспектором флоту з віце-адміральським рангом, а з 1733 року він “полный адмирал” і президент Адміралтейств-колегії). Після смерті Т. Сандерса (грудень 1733 року) і призначення М. Головіна на посаду президента Адміралтейств-колегії, головою Воїнської морської комісії став Н. Синявін.

⁴ Петро Петрович Бредаль служив на Дону і Азовському морі ще під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. У 1714 році відзначився на Балтиці під час Гангутської битви і був нагороджений золотою медаллю. За період своєї подальшої бойової діяльності захопив у північних морях чимало кораблів шведів та їх союзників. Був визнаним фахівцем морської справи.

⁵ МИРФ. – Ч. VI. – С. 2-5, 15, 21, 33-35, 38-69; ПСЗРИ. – Т. IX. – № 6512, 6472; Общий морской список / Сост. Ф. Веселаго. – Ч. 2. – СПб., 1885. – С. 35-37; Берх В.Н. Жизнеописания первых российских адмиралов, или опыт истории российского флота. – Ч. 2. – СПб., 1831. – С. 155; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II // Матеріали для історії інженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 462, 815; Скрицкий Н.В. Флагманы Петра Великого. – М., 2004. – С. 411-412; Тарас А.Е. Сражения и кампании ... – С. 121.

похід Українського корпусу генерал-лейтенанта М. Леонтьєва, внаслідок якого, через несприятливі погодні умови (неочікуваний мороз, котрий вдарив після проливних дощів), довелось повертатись із значними людськими і матеріальними втратами, так і не зустрівшись із супротивником. Оскільки формального оголошення війни з боку Росії не було (що станеться лише 12.04.1736), то султанський уряд належної уваги цьому випадку не приділив. Росіяни скористались із цього і спробували закріпитись у гирлі Дону до початку літньої кампанії.

17.03.1736 року передовий російський загін, очолюваний самим президентом Військової колегії генерал-фельдмаршалом Х. Мініхом, стрімко кинувся на Азов. Спонтелічені яничари практично без бою здали форт Лютик (у пониззі р. Мертвий Донець) і обидві каланчі, котрі зачиняли прохід до лівого рукава гирла Дону (безпосередньо перед самим Азовом). Правий рукав гирла блокувала флотилія донських козаків. Комендант фортеці Мустафа-ага спочатку сприйняв все це за непорозуміння і навіть спробував владнати ситуацію мирним шляхом. Він ніяк не міг збагнути, як можна відважитись здобувати Азов з такими мізерними силами; росіян прийшло всього 5000 чоловік. Гарнізон фортеці, не враховуючи цивільних осіб, налічував 5 890 яничарів при 211 гарматах і 15 мортирах. У місті була достатня кількість провізії і військових припасів. То ж і не дивно, що взяти Азов з ходу Мініху не вдалося. (Готуючись до операції Мініх достеменно не уявляв з чим йому насправді доведеться зустрітись і усі розрахунки зробив з огляду на застарілі відомості). Треба було розпочинати тривалу “правильну” облогу, а для цього не вистачало а ні людей, а ні засобів. Для обстрілу фортеці в розпорядженні фельдмаршала було лише три мортири. Оцінивши ситуацію, Мініх не став затримуватись на Дону. 26 березня він передав командування генерал-лейтенанту В. Левашову і виїхав на Україну готувати Дніпровську армію до походу на Крим. Між тим деташемент Левашова потрапив у скрутне становище: загроза надходила відразу із трьох боків – з Азова, з моря, а також з боку Кубанської орди. Впродовж першої половини квітня жодних підкріплень і припасів Левашову не надійшло. За рахунок донських козаків деташемент на початок травня збільшився до 12 000 чоловік. 04 травня до Азова із Польщі прибув новопризначений командуючий Донською армією генерал-фельдмаршал П. Лассі (по дорозі до армії він мало не потрапив у полон до татар в районі м. Ізюму). У таборі командуючого зустріли голодні, наполовину обмундировані і здатні лише до відбиття вилазок супротивника люди⁶.

Становище російського війська під Азовом врятувала флотилія Бредаля; каїки і шлюпки доправили військові припаси і провіант, а після розвантаження задіювались для висадки десантів. На 09 травня під Азовом було зосереджено 15 прамів і 11 галер. Через два дні прами і галери розпочали обстріл турецьких позицій. На галері “Св. Анна” Бредаль особисто проводив рекогносцировку в районі прибережних турецьких позицій. (Впродовж облоги контр-адмірал ще неодноразово побуває на цьому судні під турецькими ядрами). 21 травня шість малих прамів під командою лейтенанта Г. Костомарова перекрили лівий рукав гирла Дону, чим унеможливили прорив турецького флоту до Азова. Правий рукав прикривали донські струги. В результаті цього турецький флот, котрий невдовзі підійшов на допомогу азовському гарнізону, змушений був повернути назад у море. (Через мілководдя лівого рукава турки не могли пройти до фортеці на кораблях, а прами Костомарова не дозволяли перекинути війська на човнах)⁷. 02-03 червня під час боїв за

⁶ Всеподданнейшие донесения графа Миниха / Под ред. А. Мышлаевского. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов (Далі СВІМ). – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 50-58, 63, 66-67, 77; Манштейн Х.-Г. Записки о России. – М., 1875. – С. 90-95. Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства ... – Ч. III. – С. 471-481, 804-812.

⁷ Дістатися до фортеці замуленим правим рукавом для турецьких човнів було також проблематично, оскільки треба було огинати болотистий Великий Каланчінський острів і, відтісняючи донців, прориватися у лівий рукав повз російську флотилію, котра стояла між Великим і Малим Каланчінськими островами. На Малому острові знаходилась Права каланча. Ліва каланча знаходилась на лівому березі Дону безпосередньо перед його дельтою. На Великому Каланчінському (пізніше Петрівському) острові знаходився укріплений турецький форштадт (перейменованій згодом у ф. Петрівську), котрий прикривав азовську гавань з протилежного берега. (Нові назви острова і фортеці пов'язані з іменами командуючих – Петра Петровича Лассі і Петра Петровича Бредаля). В тому районі знаходились річки Каланча (на Великому Каланчінському о-ві), Мокра Каланча та Суха Каланча (дельта правого рукава гирла Дону), Мокрий Каланчик і Сухий Каланчик (поблизу лівого рукава гирла Дону).

азовське передмістя три великі прами вели безперервне бомбардування фортеці і форштадту, що знаходився супроти фортеці на Великому Каланчинському острові. В ніч з 02 на 03 червня російський загін на чотирьох каїках і декількох шлюпках під проводом самого Бредаля спробував десантуватися на Великий Каланчинський острів, щоб створити плацдарм для оволодіння тамтешнім форштадтом. Турки зустріли загін Бредаля сильним вогнем. Втративши одну шлюпку, контр-адмірал змушений був повернути свій загін на вихідні позиції. На початку червня до Бредаля прибуло ще 24 галери. Із облогових гармат, підвезених до армії флотилією, штурмові батареї розпочали систематичний обстріл фортеці. Облогова артилерія Лассі зросла до 146 мортир і гаубиць, а кількість сухопутних військ – до 28 000 чоловік. Число великих бойових суден флотилії в гирлі Дону складало 15 прамів і 35 галер. Артилерія Бредаля становила 200 гармат калібром від 18 до 24 фунтів, а загальне число людей на суднах – 2200 чоловік. До 17 червня турків було вибито з передмість, форштадтів і Каланчинського острова. Робота російської артилерії по місту призвела до великих руйнувань і значних людських втрат серед захисників. Не останню роль у цьому зіграли великі 44-гарматні прами, котрі впродовж 09-18 червня попарно виходили для безперервного бомбардування фортеці. Загальний штурм було призначено на 19 червня. В ніч з 18 на 19 червня усі галери, каїки і шлюпки Бредаля прийняли на борти десантні команди і вийшли на позиції. Побачивши приготування росіян до загального штурму, Мустафа-ага капітулював⁸.

Здобуття Азова було єдиним вагомим успіхом росіян у кампанії. Кримський похід Дніпровської армії Мініха мав жалюгідні наслідки; ціною величезних людських втрат (через спеку і брак води) вдалося лишень розорити північно-західну частину півострова і спалити Бахчисарай. Наприкінці липня Лассі отримав наказ імператриці вирушати до Криму на допомогу Мініху. Між тим на початку серпня Мініх вже вивів свою армію з Криму і повертався вздовж Дніпра в Малоросію. Дізнавшись про це на марші до Перекопу, Лассі повернув свої полки на Слобожанщину.

Серпневий марш Донської армії показав, що без допомоги флотилії перекинути війська від Азова до Криму неможливо. На своєму шляху армія мала форсувати річки Північного Приазов'я. По тій самій причині, піхоту, військові припаси і провіант можна було доправити до Криму лише по морю; армія, обтяжена великою кількістю возів, пройти цим маршрутом не могла. Таким чином, перед Донською флотилією вимальовувалась перспектива зустрічі з турецьким флотом у відкритому морі.

На початку XVIII століття військовий флот Османської імперії складався переважно із вітрильно-гребних суден. Ці судна відрізнялись кількістю веслярських банок: фрегати мали від 10 до 12 банок, бригантини – від 16 до 18, галіоти – від 20 до 22, галери – 24, галеаси – 26, ортабастарди – 28, бастарди – 32. Усі ці судна мали по дві щогли з косими (латинськими) вітрилами і по два кормових стерна. На постійному утриманні у султана було 40 великих суден (від 24 до 32 банок кожне). Ці судна складали урядовий галерний флот – “*зекале*”. Менші бойові судна (від 10 до 22 банок) називались малими галерами (або напівгалерами). Ці судна знаходились на утриманні окремих беїв і складали розряд флоту від провінцій – “*беглер*”. У воєнний час як *зекале*, так і *беглер* підпорядковувались капудан-паші. Для транспортування військових вантажів і висадки десантів турки застосовували великі безпалубні човни: каїки, кірлангічи, кончебаси, тунбаси, фелюки, фуркати, чектирме та ін. Усі вони різнились обводами корпусів, кількістю банок і вітрильним оснащенням. Праця невільників на таких човнах не застосовувалась; веслярами і водночас морськими піхотинцями були балканські і придунайські християни (греки, болгары, волохи), котрі у такий спосіб відбували військову повинність. Великі військові вітрильники (60-гарматні лінійні кораблі і 30-гарматні фрегати), котрі будувались для Туреччини у Франції, османи лишень почали освоювати. У 30-х роках

⁸ Журнал фельдмаршала Лессі о воинских операциях с 1733 по 1737 год / Под ред. Н. Дубровина // СВІМ. – Вып. III. – СПб., 1893. – С. 164, 182-186, 193-199, 203, 213, 221, 272-277, 282-286, 296-299; МИРФ. – Ч. VI. – С. 69, 72; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота под начальством вице-адмирала Бредаля на Азовском море в 1736, 1737 и 1738 годах. – СПб., 1830. – С. 3-9; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства ... – Ч. III. – С. 475-481.

XVIII століття таких суден у султана було небагато. В Азовське море, де було багато мілин, вітрильники заходили зрідка і лише у супроводі допоміжних гребних суден⁹.

Після взяття Азова Бредаль неодноразово доповідав в Адміралтейств-колегію, що старі галери його флотилії прогнили і надалі їх використовувати небезпечно, нові галери заважкі і не можуть вийти в море через обміління гирла Дону, а каїки “к морскому хождению безнадёжны”. Сенат постановив будувати нові судна з малою осадкою, щоб ті могли завантаженими проходити гирло Дону. Бредаль ще з травня місяця розмірковував над оптимальною конструкцією такого судна і у вересні запропонував членам Воїнської морської комісії підтримати його намір будувати плоскодонні шхерботи. Із цим не погодився тодішній голова Комісії віце-адмірал Н. Синявін, котрий наполягав на тому, що будувати треба галери і шмаки, а завантажувати їх вже в морі за допомогою ботів. На розгляд Сенату з Адміралтейств-колегії надійшов проект плоскодонного кончебаса, складеного галерним майстром К. Ніулоном. Для умов донського і азовського мілководдя ці судна визнали найбільш придатними. (Вигідність кончебасів знайшли в наступному: 1) осадка з вантажем три фути, а без вантажу – 1 фут і 10 дюймів; 2) на судні можна було розмістити до 60-ти чоловік екіпажу з трьохмісячним запасом провіанту; 3) ходили як на веслах, так і під вітрилом; 4) конструкція судна була простою і легкою для будовання; 5) від кораблів супротивника могли рятуватися відходячи на мілководдя). Паралельно в столиці велись дискусії стосовно шхерботів, декботів, пільботів, ялботів і т. п. Тоді ж Адміралтейств-колегія постановила збудувати у Таврові 40 великих 16-баночних галер і 20 шмаків (вантажних “ластових” суден). У свою чергу Військова колегія замовила донським козакам будувати флотилію стругів, “какия у них прежде в употреблении были”¹⁰. (Донський струг являв був собою плоскодонне безпалубне судно: довжина 50-70 футів, ширина 14-18 футів, екіпаж до 70 чоловік, два фальконети в носовій частині, одна щогла із прямим вітрилом; борти судна були прикриті “камышовыми валами” в 6-8 футів завтовшки).

05.07.1736 в розпорядження Бредалья Адміралтейств-колегія відрядила з Балтики капітана І. Луніна, корабельного лейтенанта П. Чіхачова, галерних лейтенантів І. Кайсарова та І. Зинов'єва, а також галерного майстра А. Алатчанінова і галерного підмайстра П. Харламова¹¹. Адміністративні і фінансові справи Донської експедиції було доручено статському раднику (полковнику у відставці) М. Козіну. Безпосереднє керівництво суднобудівельними роботами мав здійснювати капітан Лунін. За попереднім задумом Луніна кожній галері надавався один бот і одна шлюпка, а кожному шмаку – по одному ялботу. Однак, після промірів гирла Дону виявилось, що глибина гирла при повній воді сягала лише 5-6 футів. Відтак від будівництва великих галер, осадкою у 5 футів, довелось відмовитись. Шмаки ж могли виходити в море впорожні, а вже там – завантажуватися за допомогою ялботів. Дізнавшись про це, президент Військової колегії Мініх запропонував Бредалю будувати дубель-шлюпки (подвійні шлюпки). Однак будівельний матеріал, завезений напередодні для галер і шмаків, для дубель-шлюпок не годився. Тоді Мініх розпорядився, щоб із наявного матеріалу виготовили 40 малих 6-баночних галер і скільки зможуть шмаків, ботів, ялботів і шлюпок. Відповідно до звіту Бредалья від 08.11.1736 на тавровських верфях збудували 20 шмаків, 40 малих галер, 40 ботів, 40 ялботів і 40 шлюпок. Малі галери, боти, ялботи і шлюпки мали по одній щоглі, а шмаки, котрі могли піднімати на борт вантаж до 100 т і більше, – дві. У ході випробувань флотилії на воді Бредаль відмітив валкість суден і труднощі при веслуванні. Судна довелось переробляти. Впродовж зими Бредаль планував додатково збудувати 4 великі плоскодонні галери, 3

⁹ Марсильї Л. Военное состояние Оттоманской империи. – В 2 т. – Т. 1. – СПб., 1737. – С. 64-65, 101-104.

¹⁰ МИРФ. – Ч. VI. – С. 80, 85 – 86; СВІМ. – Вып. X. – С. 124, 132, 148, 165; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 333-334, Примечания. – С. 125.

¹¹ На початку правління Анни Іоаннівни, для заохочення російських дворян до військово-морської служби, Військова морська комісія скоротила флотські штаб- і обер-офіцерські чини із підвищенням у ранзі. Так, було скасовано чини капітан-командора, капітанів II-го і III-го рангів, капітан-лейтенанта, унтер-лейтенанта і корабельного секретаря. За штатом 1732 року залишився чин капітана полковницького рангу, лейтенанта майорського рангу, мічмана поручницького рангу, а серед допоміжних “ластових” чинів – майстра рівного армійському капітану і штурмана поручницького рангу.

малі плоскодонні прами, а також 70 плашкоутів (плоскодонні високобортні барки для наведення переправ)¹².

За планами уряду в кампанію 1737 року Донська армія Лассі мала остаточно підкорити Крим, взявши при цьому головні турецькі фортеці на півострові – Кафу і Керч. (Дніпровська армія Мініха вирушала на Очаків і далі – до Бендер). З метою скорочення маршруту своєї армії Лассі вирішив пройти до Кафи і Керчі Арабатською стрілкою. Флотилія Бредаля мала сприяти армії Лассі на морі.

Від будівництва плашкоутів, галер і прамів довелось відмовитись. Натомість у Військовій колегії підраховали, що для транспортування Азовським морем військ і припасів необхідно виготовити 500 будар. (Досвіду будівництва цих човнів набули майстри Астраханського адміралтейства ще напередодні Перського походу Петра I 1722 року). Будари Донської флотилії мали бути поділені на 10 ескадр. Кожна така ескадра доручалась капітану, при котрому мав перебувати один лейтенант і один мічман. Для виготовлення будар в гирлі р. Ікорця (ліва притока Дону) біля с. Нижнє звели додаткову “Нижньоікорецьку” верф. (На цьому місці під час російсько-турецьких війн 1695 – 1700 та 1710 – 1713 років для Азовського флоту будували “морские казачьи лодки”). Лассі відрядив в с. Нижнє 2600 солдатів із навколишніх полків. Корабельний ліс для будар почали валити по усій Воронежській губернії. Втім, замість будар Військова колегія запропонувала Бредалю будувати “островские лодки” – десантні човни, які вперше були застосовані в добу Північної війни піхотним полком П. Островського і пізніше добре себе зарекомендували на Каспійському морі у 1723 році. Контр-адмірал на це не погодився і наполіг на будівництві шхерботів і “лодок на манер казацких”¹³.

12.11.1736 Бредаль домігся від Мініха затвердження будівництва “новоманерных казачьих лодок” за проектом Алатчанінова-Харламова як остаточного варіанту. Тавровський новоманірний козацький човен по суті являв собою велику вузьку шлюпку з кормовою напівкаютою. Судно мало наступні характеристики: довжина 55-65 футів, ширина 11-13 футів, осадка із вантажем 3 фути і 10 дюймів, навісне стерно. Човни були двох типів: перший мав 9 банок для гребців, а другий – 12. Човни першого типу мали по одній високій щоглі з прямим вітрилом, 42-46 чоловік екіпажу, два 3-фунтових фальконети, котрі кріпилися на вертлюгах по обох боках носової частини судна. 12-баночні човни другого типу мали по дві короткі щогли з косими (латинськими) вітрилами, 70 чоловік екіпажу, чотири 3-фунтові фальконети – два на носовій частині і два на кормі. По суті 12-баночні моделі являли собою серію, перероблену із закладених раніше будар і островських човнів; надалі не виготовлялися. Для зручності новоманірні човни в армії іменували каїками або “казачьими лодками”¹⁴.

16.12.1736 Сенат видав для Донської і Дніпровської експедиції постанову щодо будівництва кончебасів, замість запланованих раніше островських човнів. Втім, виконувати цю постанову для Донської експедиції було запізно. Будівельний матеріал у Таврові вже підігнали під новоманірні козацькі човни (каїки) і почали закладку їх корпусів на стапелях. (Як пробний варіант на Брянській верфі до весни виготовлять 40 кончебасів). До кінця березня на Нижньоікорецькій верфі збудували 400 новоманірних козацьких човнів, а впродовж квітня-травня – ще 100. Через те, що судна доводилось будувати “с поспешанием”, корпуси обшили сирим лісом. У березні Бредаль (з лютого 1737 віце-адмірал) відрядив частину робітників до Азова для ремонту старих суден. Наприкінці квітня офіцери і матроси під керівництвом самого Бредаля спробували вивести в море відремонтовані гостродонні галери і малі прами, але цього зробити не вдалося. Натомість у Таврові спішно виготовили 5 великих плоскодонних палубних ботів,

¹² Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Ч. V. 1736 г. // Сборник Императорского Русского исторического общества (Далі СИРИО). – Т. 114. – Юрьев, 1902. – С. 374, 488; МИРФ. – Ч. VI. – С. 77, 82-84, 93-94, 110; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 334-336; История отечественного кораблестроения. – В 5 т. – Т. 1. Парусное деревянное судостроение IX – XIX вв. – СПб., 1994. – С. 189.

¹³ Бумаги Кабинета Министров ... – Ч. V. 1736 г. // СИРИО. – Т. 114. – С. 454-456, 501, 512-516, 564, 585-595, 633, 638; Бумаги Кабинета Министров ... – Ч. VI. 1737 г. // СИРИО. – Т. 117. – С. 112, 377-381.

¹⁴ Кобалія Д.Р., Нефьодов В.В. “Запорозька чайка”: історія однієї знахідки. – Запоріжжя, 2005. – С. 71-74.

котрі призначались для ведення навісного вогню по береговим укріпленням із 5-пудових мортир¹⁵.

До початку травня Донська армія (45 000 чоловік) зосередилась під Азовом. 04.05.1737 генерал-фельдмаршал Лассі з частиною піхоти і нерегулярною кіннотою (25 000 чоловік) вирушив до ф. Павлівської на р. Міус і далі до гирла Кальміусу. На Кальміусі і Великому (Мокрому) Єланчику було зведено редути і пристані. Впродовж 07-14 травня до Азова з Новоікорецької і Тавровської верфей окремими загонами прибували каїки (новоманірні козацькі човни Алатчанінова-Харламова). В Азові 320 каїків взяли на борти 14 піхотних полків генерал-лейтенанта Левашова (10 600 чоловік); решту суден завантажили припасами і спорядженням. Віце-адмірал Бредаль розділив свою флотилію на п'ять загонів. Перший загін у 100 човнів, очолюваний самим Бредалем, вирушив до Таганрогу 13 травня. Інші чотири загони вирушали туди впродовж 14-17 травня. Частина суден залишилась в Азові для прикриття гирла Дону. У Таганрозі до Бредаля приєдналось 66 стругів донського полковника Астаф'єва. 18 травня Бредаль розділив флотилію на дві дивізії. Першу дивізію очолив капітан П. Дефремері, а другу – капітан В. Кензі. 19 травня Донська флотилія у складі 449 суден вирушила з Таганрогу до гирла Кальміусу. (Туди ж з-під Бахмуту, на з'єднання з Лассі, прибув драгунський корпус генерал-лейтенанта О.-Г. Дугласа). 24 травня флотилія піднялась Кальміусом на 10 верст вище гирла, де на човнах було наведено наплавний міст. Впродовж 26-27 травня армія перейшла по мосту на правий берег річки. Після вивантаження провіанту і спорядження, порожні судна відрядили назад до Азова. Із Кальміусу флотилія у складі 345 човнів вирушила морем до містечка Генчі (Генічі)¹⁶, розташоване супроти вузької протоки між Сивашом і Азовським морем. Через Сивашську протоку Бредаль мав навести для армії переправу на Арабатську стрілку. Бредаль повів свій караван тримаючись берега. 29 травня флотилія обігнула Білосарайську косу, а 30 травня – Бердянську; 06 червня, в день Св. Віссаріона, Бредаль пройшов невідому йому косу (Обитічну, тат. *Джуруллаш* – “Обрив, підмитий водою”), яку назвав Віссаріоною; 08 червня, в день Св. Федора, черговій невідомій косі (Утлюкській стрілці) дав назву Федотової¹⁷. Тим часом, армія Лассі поволі просувалась до Генчі берегом моря. На цій ділянці маршруту армія звела чотири ретраншементи з пристанями: два на Берді (один з яких у гирлі річки), один на Бердинці, і один на Молочних Водах¹⁸.

10 червня Бредаль із 322 човнами (22 порожні човни з Берди були відряжені назад до Азова) підійшов до Генчі і став в районі протоки. Між тим човен матроса 1-ї статті О. Патрушева, котрий відстав від флотилії, віднесло штормом до Арабатської фортеці (з араб. *Рабат* – “Військовий пост”), що на кримському березі. 14 червня човен зустрівся із турецьким фуркатом. Турки вчинили росіянам баталію. Росіяни відбили напад, примусили супротивника до втечі і самі погналися за ним. За важкістю човна переслідування довелось припинити. 16 червня Патрушев прибув до Генчі. Наступного дня до місця стоянки флотилії підійшов авангард Донської армії. Лассі з основними силами прибув до Генчі 18 червня. В той же день до армії приєдналось 4000 калмицьких вершників, очолюваних Голдан-Нормою (старшим сином тайші волзьких калмиків Дундук-Омби). Впродовж 19-24 червня за наказом Лассі, для прикриття переправи на березі біля Генчі, звели кілька редутів, а на Стрілці – один редут з реданами по флангах. Оскільки в Генчі було обмаль прісної води, то її доводилось підвозити човнами з Федотової коси, де матроси вирили колодязі. Впродовж 25-26 червня армія переправилась на Арабатську стрілку по мосту, наведеному на 45 човнах. В цей самий час з Азова до Генчі прибуло 120

¹⁵ МИРФ. – Ч. VI. – С. 111 – 114, 124 – 127, 131, 138 – 143, 159; СВИМ. – Вып. X. – С. 132, 215-216, 259-264, 283, 292.

¹⁶ Від тат. *Дженіче* – “Тонка Вода”. Вузький прохід із Азовського моря в Сиваш турецькі моряки іменували *Інджеджик* – “Тонкий”. У період воєнних дій 1737 – 1739 років росіяни, для зручності вимови, називали тамтешнє прибережнє містечко *Генчик*, *Генчі*, *Генча*. У наступних війнах з Туреччиною росіяни іменували це містечко *Генчі*. Зараз місто *Генічеськ*.

¹⁷ Турецькі моряки називали цю косу *Джун-Куїрук* – “Чортів Хвіст”, а місцеві татари – *Беріджі-Ода* – “Вовчий Острів”. Коса являє собою досить широкий острів, намитий посеред моря, зв'язаний із сушею тонкою піщаною стрілкою (чим нагадує хвіст з китицею на кінці). У 1929 році острів відділили від Утлюкської стрілки протокою і назвали Бірючим (“бірюк” означає вовк-одинак), а Стрілку і понині називають Федотовою косою.

¹⁸ МИРФ. – Ч. VI. – С. 159-162; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 424-425; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 8-11; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства ... – Ч. III. – С. 356.

човнів із провіантом. 27 червня армія попрямувала Стрілкою до ф. Арабат. (Арабатська стрілка простягається на 106 верст, ширина від 1^{1/2} до 5 верст). Флотилію було поділено на три частини: 217 човнів Бредалья, із полками Левашова та усіма армійськими (зібраними по піхотних полках) 6-фунтовими кугорновськими мортирцями на бортах, пішли морем вздовж Стрілки разом з армією Лассі; 136 човнів під командою капітана Луніна залишились прикривати Сивашську переправу; 90 провіантських човнів під командою лейтенанта Щербачова після розвантаження мали йти назад до Азова¹⁹.

28 червня Бредаль через супротивний вітер помітно відстав від Лассі і змушений був зупинити рух флотилії, пройшовши від Генчі всього 35 верст. Флотилія стала на якір в одній версті від берега, поблизу урочища *Сальсі-Деніс* (у пер. з тат. “Близьке Дно”). На Стрілці в шести верстах попереду від цього урочища, знаходився табір Лассі. В той же день о 14⁰⁰ у морі було помічено турецьку ескадру. О 16⁰⁰ супротивник став на якір у восьми верстах від берега. Турецька ескадра складалась із 3-х вітрильників (64- і 60-гарматний корабель та 32-гарматний фрегат), 15 галер і 70 менших суден²⁰. О 17⁰⁰ три турецькі галери і дві скампавеї підійшли до російської флотилії на відстань гарматного пострілу і провели рекогносцировку. Бредаль, котрий перебував на флагманському човні, наказав не відкривати вогню без команди. Між тим вітер став посилюватись. Бредаль підвів свої човни ближче до берега на глибину шести футів. Човни стали на якір в 100 сажнях від берегової смуги. Турецька ескадра просунулась вперед ще на дві версти. Капудан-паша вислав вперед кілька кончебасів для проміру глибин по флангах російської флотилії. О 20⁰⁰ здійнялися великі хвилі, які зірвали частину російських човнів з якорів. Сталося це через те, що якорі цих човнів були удвічі меншої ваги від необхідної. (Скоріш за все, позривало 12-баночні човни другого типу). За наказом Бредалья солдати і матроси ці човни розвантажили. Вночі здійнявся шторм, внаслідок якого 170 розвантажених човнів було потрощено хвилями під самим берегом. На якорі залишились лише 47 човнів. Після цього Бредаль і Левашов влаштували на березі дві батареї, між котрими в окопі закріпилась піхота. На лівому фланзі цієї позиції знаходилась батарея Левашова (23 гармати), а на правому – батарея Бредалья (27 гармат). Вітер став стихати лише наступного дня по обіді. В цей час десять турецьких галер, відділившись від своєї ескадри, пішли до Федотової коси. Наступного дня вони натрапили на загін Щербачова і захопили чотири човни, котрі не встигли вчасно обігнути Косу²¹.

30 червня турецька ескадра стала на якір в чотирьох верстах від берега. Для проміру глибини в районі вцілілих російських човнів капудан-паша вислав один кончебас. По обіді 01 липня турки знялись з якоря і посунули на російські позиції. За дві версти від берега ескадра вишикувалась півмісяцем з кораблями на лівому фланзі. О 14⁰⁰, наблизившись до берега на 700 сажнів (1,5 версти), кораблі відкрили вогонь по батареї Бредалья. На обстріл з моря батарея не відповідала; гармати були занадто малого калібру. Вважаючи, що на берегових батареях самі лише фальконети, капудан-паша спробував захопити вцілілі судна росіян, котрі залишались на стояти якорях. О 15⁰⁰ скампавеї і кончебаси під прикриттям вогню корабельної артилерії рушили на веслах до російських човнів і невдовзі увійшли в зону досяжності російських 6-ти і 8-фунтових гармат. В цей момент Бредаль відкрив вогонь по малим суднам супротивника. Після першого ж залпу батареї Бредалья скампавеї і кончебаси змішались і поспіхом відійшли під прикриття кораблів і галер. Далі перестрілка тривала близько години. Жодних втрат сторони не понесли. Капудан-паша відвів ескадру подалі від берега. В ніч на 02 липня турецька ескадра знялася з якоря і розділившись на три частини, з котрих одна пішла на північ, друга – на схід, а третя – на південь, зникла з виду росіян. Наступного дня новий шторм розбив ще

¹⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 166; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 426-427; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 12-14.

²⁰ Двошоглові гребні фрегати, котрі росіяни називали малими галерами або скампавеями, а також одношоглові кончебаси, тунбаси і т. п.

²¹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 174-175; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 428-429; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 15-17.

16 російських човнів. На плаву залишився 31 човен. Зваживши усі можливі ризики, Лассі вирушив на Арабат без полків Левашова. (Припаси цих полків потонули або були зіпсовані морською водою). Левашов мав повертатись до Генчі. 04 липня Бредаль відрядив на вцілілих човнах до Генчі флотську команду, а сам вирушив туди ж сушею разом із полками Левашова²².

У ході подальшого просування армії Стрількою командуванню стало відомо, що гарнізон Арабату складається із 7000 чоловік, а за фортецею стоїть 60-тис. орда із ханом Феті-Гіреєм. Лассі довелося змінити маршрут. Місцем переправи армії на кримський берег було обрано район супроти гирла Салгіру. У цьому місці дистанція між Стрількою і півостровом становила близько трьох верст. Для наведення наплавного мосту через Сивашську затоку (лиман, що знаходиться між Арабатською стрількою і Кримом) Лассі викликав із Генчі 66 донських стругів полковника Астаф'єва разом із капітаном Луніним. Міст вдалося навести всього на 200 саженив; решту відстані (1300 саженив) армія пройшла по мілинах; в деяких місцях навели трапи на порожніх діжках. Для прикриття переправи з боку ф. Арабат Стрільку перегородили реданною лінією і залишили піхотну команду з артилерією. Крім того, у напрямку Арабату, для дезінформації хана, Лассі відрядив 300 драгунів і 1600 кінних донських козаків під начальством майора Храпова. Цей загін мав удавати рух Стрількою усієї армії, а по завершенні переправи армії на півострів, відійти назад до реданної лінії. До 10 липня переправу армії було завершено. На кримському березі місце переправи прикрили декількома редутами. Зв'язок цих редутів із Стрількою підтримувався на донських стругах²³.

Тим часом, з Азова до Генчі прибуло 76 каїків і 5 мортирних ботів. Бредаль був готовий доправити полки Левашова до Лассі. Однак із вступом армії вглиб півострова зв'язок з фельдмаршалом перервався. За попередньою домовленістю Бредаль і Левашов мали чекати на повернення Лассі в Генчі. Отримавши від розвідувального загону Храпова повідомлення про те, що турецької ескадри на морі не видно, у штабі Бредаля припустили, що капудан-паша стоїть на рейді біля Арабату або пішов до Керчі. З огляду на це, Бредаль відрядив до Азова капітана Дефремері, котрий мав організувати щонайскоріше прибуття до Сивашської протоки нових човнів із припасами. (В цей самий час очікуваний загін у складі 47 човнів вже вирушив з Азова). Капітан Дефремері вийшов в море разом із мічманом Рикуним на мортирному боті № 1 у супроводі десяти каїків. 10 липня, огинаючи Федотову косу, бот суттєво випередив супровідні човни і в 25 верстах за Косою наскочив на загін турецької ескадри (1 лінійний корабель і 30 скампавей). Згідно положенню флотської інструкції, *“... неприятелю, каков-бы он силён ни был, ни под каким видом отнюдь не отдаваться и в користь ничего не оставляют”*, Дефремері наказав викинути бот на мілину, а команді плисти до берега на шлюпці. Із капітаном на боті залишились пристаркуватий боцманмат Руднев і важко хворий матрос, що вже знаходився присмерті (його прізвище залишилось невідомим). При підході ескадри Дефремері з Рудневим розрядили по супротивнику усі чотири бортові гармати, а після того як турки кинулись на абордаж, підірвали судно разом із собою. Вибух завдав туркам значної шкоди. Мічман Рикун і кілька матросів загинули при спробі підібрати з води тіло капітана²⁴. Малообізнаному читачу відчайдушний вчинок офіцера-іноземця може видатись занадто жертвним. Між тим для капітана Дефремері це було справою честі²⁵.

²² МИРФ. – Ч. VI. – С. 176-177; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 429-430; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 17-20; Краткия сведения о русских морских сражениях за два столетия с 1656 по 1856 год / Под ред. Ф. Веселаго. – СПб., 1871. – С. 30.

²³ Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 430-431; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства ... – Ч. III. – С. 357, 432-433.

²⁴ МИРФ. – Ч. VI. – С. 169-177; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – Примечания. – С. 159; Краткия сведения о русских морских сражениях ... – С. 31.

²⁵ У 1734 році, під час Війни за польську спадщину, капітан Дефремері (П'єр де Фремері) командував на Балтиці російським фрегатом “Mігау”. 25 травня поблизу Данціга фрегат було підступно захоплено французькою ескадрою. Командир фрегату (котрого французи запросили на борт флагманського корабля) та його команда не вчинили спротиву, оскільки не знали, що вже декілька днів як Франція перебуває у стані війни з Росією. За здачу корабля без бою капітану Дефремері і його офіцерам в Росії було винесено смертний вирок. Після додаткового розслідування справи 27.02.1736 усіх було виправдано. Дефремері на один рік було понижено у ранзі.

Армія Лассі на півострові довго не затрималась. 14 і 15 липня в районі р. Карасу відбулись дві жорстокі кавалерійські баталії. Росіянам вдалося загнати татарське військо в гори. Розоривши північно-східну частину півострова силами іррегулярної кінноти Лассі вирішив покинути Крим; спека, брак води і фуражу робили подальше перебування армії на півострові безперспективним. Впродовж 22-24 липня в районі Чонгару армія, відбиваючись від наседаючих турків (що підійшли із Кафи на поміч татарам), пройшла мілинами Сиваш. Глибокі місця довелося долати по наведених на діжках трапах. Після короткої стоянки в Генчі Лассі повів армію у верхів'я Молочних Вод. Бредаль евакуював гарнізони салгирських редутів, а Левашов зняв військову команду з Арабатської стрілки. Усі зведені біля Генчінської протоки укріплення було розкопано. 27 липня судна завантажили армійським спорядженням, а людей поділили на екіпажі. В розпорядженні Бредаля перебувало 284 судна (180 каїків, 66 стругів, 34 будари і 4 боти). Вранці наступного дня флотилія при свіжому супутньому вітрі вирушила до Азова²⁶.

29 липня, ідучи на повних вітрилах вздовж східної сторони Федотової коси і наближаючись до місця "Красні Гори"²⁷, передові човни Бредаля помітили турецьку ескадру, що наближалась з боку Віссаріонової коси. Бредаль вивів свою флотилію на мілину і, знявши з бортів 40 польових гармат (6-, 8- і 12-фунтових), влаштував на березі батареї. На бортах суден залишилися 3-фунтові гармати з артилерійськими командами. Між тим дві турецькі скампавеї наблизилися до правого флангу російської флотилії і захопили один російський човен, що відстав від своїх головних сил. Турецька ескадра (2 лінійні кораблі, 13 галер і 47 менших суден) вишикувалась півмісяцем з кораблями на лівому фланзі. О 18⁰⁰ турки підійшли до якірної стоянки Бредаля на відстань досягну для російських бортових фальконетів і гармат берегових батарей. Впродовж двох годин сторони вели безперервний вогонь. Турецькі ядра основною своєю масою перелітали російські позиції. Від вогню російської берегової артилерії один з лінійних кораблів отримав значні пошкодження. Це змусило капудан-пашу о 21²⁰ відвести ескадру в море і стати на якір для ремонту. Сильний вітер, що налетів уночі, підняв хвилі. П'ять російських човнів було зірвано з якорів і розбито хвилями біля берега. Бортові артилерійські команди перебралися з човнів на берег. 30 липня о 8⁰⁰ лінійні кораблі знову підійшли до російських позицій і відкрили вогонь із 36-фунтових гармат. Батареї Бредаля відповідали із 8- і 12-фунтових. О 12⁰⁰ обидва турецькі кораблі відійшли в море. Корабель капудан-паші зазнав серйозних пошкоджень і став на кренгування (ліг на борт для виправлення пошкоджень). У росіян внаслідок перестрілки було пошкоджено вісім суден. Загинув один офіцер, один козак і два матроси. Шестеро чоловік дістали поранення (Х.-Г. Манштейн показує 30 убитих і поранених). 31 липня турецька ескадра впродовж всього дня стояла "на виду" у росіян. Лише деякі скампавеї відважувалися підходити на гарматний постріл до російських човнів. Берегові батареї відганяли їх вогнем. 01 серпня капудан-паша відвів ескадру до Віссаріонової коси²⁸. Шторм вщух через тиждень. Пошкодження кораблів, отримані від росіян, далися взнаки. 08 серпня турецька ескадра пішла ремонтуватися до Кафи. У свою чергу росіяни внаслідок шторму втратили майже всі свої човни. Із викинутих на берег суден вціліло лише 4 боти і 10 стругів²⁹.

09 серпня Бредаль вислав в розвідку морську команду на одній шлюпці. Повернувшись матроси доповіли, що дійшли до р. Берди і не зустріли на своєму шляху жодного ворожого судна. Через кілька днів дізналися, що ескадра капудан-паші вийшла в Чорне море. 14 серпня Бредаль зі згоди Лассі, до якого з'їздив на р. Молочні Води для наради, відрядив до Азова на уцілілих суднах під командою лейтенанта Брамса польову

²⁶ МИРФ. – Ч. VI. – С. 177-182; Байов А. Русская армия ... – Т. I. – С. 432-435; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 21-23.

²⁷ У спогадах Х.-Г. Манштейна це мис *Високий* (місце розташування сучасного смт. Кирилівка).

²⁸ Біля Віссаріонової коси російську флотилію можна було здолати значно легше з двох причин: 1) можна було повністю блокувати і перекрити підступи до питної води; 2) до прибережних позицій Бредаля можна було підступити з тилу (із східного боку Коси була достатня глибина для турецьких галер), а відтак можна було вдарити і з флангів.

²⁹ Манштейн Х.-Г. Записки ... – С. 128-129; МИРФ. – Ч. VI. – С. 177-180; Байов А. Русская армия ... – Т. I. – С. 435-436; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 24-26.

артилерію, а здатні триматися на плаву аварійні судна віддав під команду капітана Луніна і наказав доправити їх до Бердянських ретраншементів на ремонт. Сам Бредаль, разом із полками Левашова, вирушив на Кальміус берегом. 25 серпня Бредаль прибув до Азова. Днем пізніше туди ж прибув загін Брамса. Полки Левашова із Кальміусу окремими партіями було перевезено до Азова на бударах, ялботах і шлюпках (загалом на 140 суднах). Остання партія прибула в Азов 12 вересня. Команді Луніна на Берді вдалося полагодити 19 човнів. До кінця навігації ці човни перевели до Таганрогу. Всього ж від флотилії Бредаля, що брала участь у морському поході 1737 року, залишилось 33 судна: 4 мортирні боти, 10 стругів і 19 каїків (новоманірних козацьких човнів)³⁰.

Як бачимо, кампанія склалась для Донської флотилії невдало. В російській військовій історіографії ці невдачі прийнято пов'язувати із нерішучістю і невдалими рішеннями віце-адмірала Бредаля. Однак, якщо неупереджено проаналізувати дії Бредаля у протистоянні з турецькою ескадрою, то побачимо, що вони були правильні. Іти у відкриту атаку (під вогонь 36-фунтових корабельних гармат і 24- та 12-фунтових галерних) було б безумством. Морський бойовий стрій турків півмісяцем, з кораблями на флангах, не давав росіянам жодних шансів. Атакувати турків на морі широким фронтом Бредаль не міг з ряду причин. По-перше: на самих лише веслах російські човни-тихоходи не могли зблизитися з ескадрою для абордажного бою; такої можливості турки не дали б у жодному разі. По-друге: на вітрилах флотилії було вкрай важко дотриматися рівної швидкості і злагодженості фронту через різнотипне вітрильне оснащення суден. До того ж парусина на вітрилах була дуже неякісною, через що навіть супутній вітер не дозволяв набрати достатню швидкість. По-третє: при боковому вітрі про атаку на вітрилах не могло бути і мови; для човнів із прямим вітрильним оснащенням боковий вітер був не помічник, а човни із латинським оснащенням, лягаючи на низькі борти, не могли задіювати весла і при цьому набирали б добрячі порції води. По-чверте: при атаці на вітрилах, перша лінія російських суден, неодмінно б закрила огляд екіпажам, що йшли позаду, і ті, у свою чергу, не могли б відстежувати ситуацію. По-п'яте: погана остійність суден примушувала команди дбати, у першу чергу, про те, якби не перекинулись внаслідок сум'яття людей на човні. По-шосте: якість підготовки човнових команд, набраних головним чином із солдатів, не давала командирів флотилії надії на успіх у морському бою. Чисельна перевага суден росіян жодного значення не мала, бо вести вогонь могли лише ті судна, що впритул наближались до супротивника. При цьому супротивник мав можливість маневрувати і топити російські човни на середній дистанції, недосяжній для російських фальконетів. Оборона ж на березі, перш за все, зберегла людей. Бредаль добре розумів, що для корабельної артилерії супротивника вести прицільний вогонь з дистанції по низькій береговій лінії при хвилюванні моря було неможливо.

Інший суттєвий момент, на який необхідно звернути увагу, це повна непридатність російських суден до плавання у неспокійну погоду. Новоманірні козацькі човни-каїки не могли триматися на коротких і крутих азовських хвилях. Це пов'язано із довжиною і шириною човнів. Великі хвилі перекидали вузькі плоскодонні судна як корита. Якщо ж човну, що потрапив у шторм, вдавалося стати супроти вітру, носова частина підкидалася так, що пірнала при перекаці через гребінь хвилі і, не встигаючи вчасно вирівнятися, заливалася наступною хвилею. Судно могло піти на дно внаслідок одного такого стрибка. Якщо ж взяти до уваги те, що управляти каїком за допомогою самого лише стерна було складно навіть за тихої погоди (для повороту доводилось задіювати весла одного з бортів), то цілком зрозуміло – під час шторму судно ставало некерованим, а його екіпаж безпорадним. Ударів штормових хвиль по борту неякісно виготовлені човни не витримували. Саме тому флотилія Бредаля під час свого руху постійно тулилася до берега. Для того, щоб не перекидатись і не пірнати під час накатів штормових хвиль каїкам належало б мати або таку саму довжину як у галер (котрі рівно трималися відразу

³⁰ МИРФ. – Ч. VI. – С. 180-182; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 436-437; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 26-28.

на двох хвилях), або більшу осадку і обтічність корпусів, як у турецьких кончебасів. (Що ж стосується донських стругів, то вони трималися на штормових хвилях за рахунок достатньої ширини корпусу і в'язок очерету). Між тим турецькі моряки добре знали район бойових дій і не помилялися із прогнозами місцевої погоди. Це дозволяло їм підходити до російської флотилії напередодні шторму. Так, у ході кампанії туркам вдалося захопити лише п'ять російських суден (не враховуючи боту Дефремері), а морські хвилі потопили близько трьох сотень.

До сказаного можна додати, що європейська військово-морська практика не мала аналогів ситуацій, подібних ситуації Бредаля у 1737 році. Навіть із попереднього бойового досвіду донських і запорозьких козаків, а також російської морської піхоти (котра у ході Північної війни діяла на шхерботах і островських човнах у Фінській затоці), бачимо, що успіх загонів маломірних човнів на морі був можливим лише при атаці групою човнів одиною галери або несподіваний нічний напад на корабель, котрий стояв на якорі поблизу берега. В усі віки єдиним прийомом, що приносив успіх човнярським військовим командам, була засідка (влаштована за островами, скелями, очеретом). Та й у цьому випадку успіх залежав від елемента раптовості. Ну а якщо така справа не вирішувалась на першій хвилині бою і сильніший супротивник встигав опанувати себе, атакуючих могла врятувати лише вчасна ретирада. Відтак, дії Бредаля були правильні і відповідали здоровому глузду. Віце-адмірал добре розумів усі можливі кроки супротивника. Підвели флотоводця залегкі якорі-дрєги. Справа в тому, що при проектуванні новоманірних козацьких човнів-каїків розрахунок для їх якорів робився без врахування малої осадки суден. Вийти із положення можна було за допомогою збільшення довжини якірних канатів³¹. Однак в ситуаціях біля Арабатської стрілки і Федотової коси стати на довгому канаті Бредалю не дав супротивник. От і виходить, що кампанія у цілому потерпіла фіаско через незначний на перший погляд прорахунок. Кримський півострів міг стати російським ще в 1737 році. Не опинись Лассі на півострові без полків Левашова, припасів і артилерії, хтосьна як би повернулася справа.

Впродовж зими 1737 – 1738 років уряд розраховував збудувати у Таврові 40 галер, 20 шмаків, а також “елико возможно” ботів, а на Ікорці – 500 “казачьих лодок” (каїків). Наприкінці 1737 року на Дон з інспекцією прибув генерал-крігс-комісар флоту віце-адміральського рангу князь М. Голіцин. У січні 1738 року Голіцину (на його ж прохання) імператриця доручила управління Донською експедицією. Бредаля залишили на посаді командира Донської флотилії. Взявшись за справу, князь швидко зрозумів, що потрапив у невідгдану для себе ситуацію: усіх провідних майстрів перекинули до Брянська, а фінансування Експедиції скоротили³². Коштів, виділених Голіцину, вистачало лише на 50 каїків і 12 венеціанських ботів. З боку командуючого Донської армії П. Лассі підтримки не було жодної; той не став вступати в суперечки з урядовцями, погодившись з тим, що треба обмежитись ремонтом минулорічних суден і в майбутній кампанії використовувати їх лише як транспортні засоби. Від будівництва каїків і венеціанських ботів Голіцин відмовився, зосередивши переважну більшість матеріальних та людських ресурсів на ремонтних роботах в Азові і Таганрозі. Однак вивести в море по весняній воді відремонтовані галери і малі прами не вдалося. У столиці Голіцина запідозрили у розтраті державних коштів і некомпетентності. На початок кампанії Голіцин привів до ладу 48 великих будар і 70 новоманірних човнів-каїків першого типу. За розпорядженням Голіцина з усіх 9-баночних каїків зняли по дві банки, залишивши таким чином по 7 пар весел. Брак плавзасобів вдалося компенсувати за рахунок Війська Донського, котре підготувало 100 стругів. На озброєння каїків і стругів виділили по одному фальконету.

³¹ І в наш час можна побачити, як азовські рибалки на прибережному мілководді кидають якір на дуже довгому канаті.

³² Незадовго до цього Голіцин посварився з президентом Адміралтейств-колегії адміралом Головіним, президентом Військової колегії Мініхом, членами Воїнської морської комісії віце-адміралом Сиявіним і контр-адміралом Дмитрієвим-Мамоновим, та навіть із самим віце-канцлером Остерманом. Конфлікт виник восени 1737 року, коли генерал-крігс-комісар інспектував Брянське адміралтейство. На той час Сиявін був головним командиром у Брянську, а Дмитрієв-Мамонов керував діями Дніпровської флотилії в Очаківському лимані.

Натомість Бредаль взяв на борти великі польові гармати з розібраними колісними лафетами для влаштування берегових батарей³³.

В кампанію 1738 року Лассі мав знову зайти в Крим Арабатською стрілкою і здобути Кафу і Керч. 25 квітня Бредаль з передовою частиною флотилії прибув до Кальміусу. Звідти віце-адмірал вислав в море розвідувальну човнову команду. Розвідники дійшли до Бердянської коси, але супротивника не зустріли. 30 квітня сильний шторм потопив три розвідувальні човни. 11 травня флотилія Бредаля за наказом Лассі прибула на Бердянську косу. Там Бредаль влаштував укріплення від можливого нападу турецького флоту і татарської кінноти. 23 травня Лассі зупинив армію на Середній Берді і вислав до Молочних Вод розвідувальну кінну команду, котра відігнала з Молочних Вод татарський сторожовий чамбул. Тим часом Донська флотилія окремими загонами збиралась в гирлі Берди, доправляючи для армії військові припаси. Всього під рукою Бредаля зібралось 208 човнів. На каїках Бредаля, разом із флотською командою і батальйоном морської піхоти, перебувало 1600 чоловік донських козаків. Крім того, екіпаж кожного донського стругу складався із 30 козаків (3000 чоловік на 100 суден). Всього ж у складі флотилії перебувало 4600 донців (1600+3000) очолюваних похідним отаманом Петровим. У гирлі Берди флотилія прийняла на борти піхотну бригаду воронезького віце-губернатора О. Лукіна. З Берди назад до Азова повернулось 64 порожні човни³⁴.

03 червня флотилія у складі 144 човнів вирушила до Генчі. Попереду флотилії Бредаль відрядив три шлюпки під командою лейтенанта Герценберга. Паралельно цьому загону берегом просувався кінний розвідувальний загін донських козаків. 04 червня біля Віссаріонової коси загін Герценберга помітив турецьку ескадру (3 кораблі і чимало менших суден). Шлюпки довелось затопити і добиратися до флотилії берегом на козацьких конях. По прибуттю Герценберг доповів, що ескадра супротивника пішла до Федотової коси. Бредаль продовжив рух не відходячи далеко від берега. 06 червня, ідучи вздовж східної сторони Федотової коси, віце-адмірал отримав від кінної розвідки повідомлення про те, що біля краю Коси на його флотилію чекають 16 великих галер супротивника. Бредаль кинув якір супроти найвужчого місця Коси і влаштував на березі батарею із 28 польових гармат. Щоб обійти супротивника, він наказав людям викопати канал і по ньому перетягти розвантажені човни на західну сторону. Ширина Коси у цьому місці становила близько 60 саженив (до 130 м). Ширина проритого каналу становила 4 сажени (8,5 м). На ранок 11 червня усі човни і вантажі були вже на західній стороні. Однак турки розгадали намір росіян; 9 із 16 галер обійшли Косу, наблизились до каналу із західної сторони і відкрили вогонь по перетягнутим човнам. Російська батарея відігнала супротивника вогнем із 8-фунтових гармат. Жодних втрат сторони не понесли. Щоб не допустити висадки турецького десанту на Косу, Лассі відрядив до Бредаля загін кінноти. Це змусило турків відмовитись від висадки десанту на флангах стоянки Бредаля. Усвідомлюючи небезпеку продовження руху флотилії, фельдмаршал наказав Бредалю відрядити до Генчі самі лише струги із донцями, а самому, з регулярною піхотою, повертатись морем до Азова. Вранці 12 червня моряки, солдати і козаки почали волочити човни назад на східну сторону. Але внаслідок морського відливу канал обмілів. Встигли перетягти лише 25 човнів. Наступного дня налетів шторм і хвилі геть занесли канал піском. Сил для розчищення каналу вже не було. 14 червня до східної сторони Коси підійшла турецька ескадра (2 кораблі, 8 галер, 70 менших суден) і розпочала обстріл російських позицій. Човни, перетягнуті на східну сторону, росіяни затопили, прорубавши в них днища. Залишатися на Косі було небезпечно. Турки могли підступитися з усіх боків. 15 червня о 4⁰⁰ флотилія Бредаля у складі 119 човнів вирушила із західної сторони Федотової коси у напрямку Генчі. Йшли на веслах, майже впритул до берега. А щоб рух

³³ Бумаги Кабинета Министров ... – Ч. VI. 1737 г. // СИРИО. – Т. 117. – С. 364, 542, 562; Бумаги Кабинета Министров ... – Ч. VII. Январь – июнь 1738 г. // СИРИО. – Т. 120. – С. 77, 158, 410; МИРФ. – Ч. VI. – С. 194, 203-215; Скрицкий Н.В. Русские адмиралы: Краткий биографический словарь. – М., 2003. – С. 106-107.

³⁴ МИРФ. – Ч. VI. – С. 194, 203-215; Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 544-545; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 29-30; Тарас А.Е. Сражения и кампании ... – С. 125.

флотилії не помітив супротивник, познімали вітрила. З берега флотилію прикривав кінний іррегулярний загін (3000 донців і калмиків). Частина маршруту вдалося пройти непоміченими³⁵.

Вранці 16 червня в тридцяти верстах від Генчі флотилія зустріла іншу турецьку ескадру (7 вітрильників, 13 галер і 109 менших суден). Бредаль вивів флотилію на прибережні мілини і кинув якір в 40 сажнях від берега на глибині 4 фути. Під вогнем супротивника човни розвантажили, звели укріплений табір з фальконетами на валах. З гармат більшого калібру влаштували берегові батареї. Із 17 по 18 червня турки постійно (вдень і вночі) намагалися підійти до російських човнів. Бредаль відганяв супротивника вогнем берегових батарей. У свою чергу кінний загін донців і калмиків не давав можливості висадити десант на флангах поза зоною досяжності батарей. В ніч на 19 червня капудан-паша спробував висадити десант і захопити табір росіян. Біля самого берега яничари потрапили під щільний вогонь і змушені були відступити. Після цього між турецькою ескадрою і російськими береговими батареями впродовж трьох годин тривала артилерійська дуель. Врешті-решт один із вітрильників ескадри (30-ти гарматний фрегат) змушений був покинути лінію і лягти на кренгування. Росіяни жодних втрат у боях не понесли. Зваживши ситуацію, капудан-паша вдався до морської блокади. Коли ж наступило затишшя, Бредаль передав командування над військами бригадиру О. Лукіну, а над морськими командами – капітану полковницького рангу Д. Толбухіну, після чого виїхав до Азова у супроводі невеликого кінного загону. Віце-адмірал захворів ще у поході і покинув флотилію через небезпечний для здоров'я стан. Після того, як турецька ескадра відійшла і стала на якір в трьох верстах від берега, бригада Лукіна із частиною артилерії перебралась до Генчі і звела редут на березі Сивашської протоки. У свою чергу, Толбухін мав намір перегнати свої човни у протоку при першій зручній нагоді. Однак, турки не показували намірів зняти блокаду. Тим часом, віце-адмірал Бредаль для допомоги Лукіну і Толбухіну організував похід загону човнів до Генчі із запасом провіанту. Втім, на півдорозі цей загін розбило штормом. Толбухін отримав звістку про це від кінного козацького роз'їзду. Просидівши цілий місяць у блокаді, капітан зібрав своїх офіцерів на консиліум. На консиліумі, що відбувся 15 липня, офіцери постановили: 1) човни спалити; 2) якорі закопати; 3) великі гармати і частину припасів передати Лукіну; 4) екіпажам повертатися на Дон пішки. Так і вчинили. 18 серпня загін Толбухіна прибув до Азова³⁶.

Блокада турками Донської флотилії змінила плани Лассі. Переправа на Арабатську стрілку стала неможливою. А між тим у Криму за Перекопом стояло 40 тис. татарське військо, очолюване новим ханом Менглі-Гіреєм. 24 червня головні сили Донської армії Лассі вийшли до берега Сиваша в районі затоки *Арсіс-Один* (з тат. “Неслухняний Яр”), що в шести верстах від Перекопу. Саме в цей час сильний західний вітер вигнав із Сиваша воду. Лассі вирішив пройти до Криму напрямки через Сиваш. Вишикувавшись вздовж берега в лінію, армія рушила на півострів відразу усім фронтом. Перехід відбувся практично без втрат; наплив води встиг захопити лише кілька возів. В цей час перед Перекопом увагу татар відволікали самі лише козаки і калмики, удаючи прибуття авангарду армії. Дізнавшись про форсування росіянами Сиваша, Менглі-Гірей відвів своє військо від Перекопу, вважаючи, що супротивник піде на Кафу повз Солоні озера і далі через Карасу-Базар. Але Лассі повернув до Перекопу, де без особливих зусиль оволодів фортецею *Орта-Кану* (з тур. “Центральні Ворота” і новозбудованим фортом *Джеваш-Кале* (з тур. “Горіх-Замок”)³⁷. Забезпечивши тили, Лассі рушив вглиб півострова. Втім, вже через три переходи стало зрозуміло, що продовжувати похід немає сенсу; степ було випалено, а усі криниці засипано. Крім того, надійшло повідомлення, що в Очакові, а

³⁵ МИРФ. – Ч. VI. – С. 214, 219; Байов А. Русская армия ... – Т. I. – С. 546; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 31-33.

³⁶ МИРФ. – Ч. VI. – С. 220-227; Байов А. Русская армия ... – Т. I. – С. 547-548, Примечания. – С. 184; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота ... – С. 34-38; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства ... – Ч. III. – С. – 364; Краткия сведения о русских морских сражениях ... – С. 31.

³⁷ Перекруючи назви цих фортець, росіяни іменували їх *Ор-Кан* і *Чиваскула*.

також на Дніпровській і Українській лініях, спалахнула епідемія чуми. Через це переривалось постачання провіанту до армії. Лассі повернувся до Перекопу. 09 липня, під час зворотнього маршу армії, татари атакували її ар'єгадр. У ході запеклого бою росіяни зазнали чималих втрат, але змогли відбити у супротивника потяг до наступних атак. Простоявши на Перекопській лінії до кінця серпня, Лассі наказав підірвати фортеці “*Ор-Кану*” і “*Чиваскулу*”, після чого рушив на зимові квартири³⁸.

В зиму 1738 – 1739 років у Таврові було закладено 20 галер, а також 9 великих прамів (5 двопалубних і 4 однопалубних). У Таганрозі і Азові відремонтували усі аварійні судна. За планом, складеним на наступну кампанію, Донська армія мала оволодіти Кримським півостровом і остаточно закріпитися там, змусивши татар стати під російську протекцію. Розраховували, що на початку кампанії флотилія Бредаля, із 3000 малоросійськими і 3000 донськими козаками на бортах, вирушить морем до Генчі для наведення і прикриття переправи на Арабатську стрілку. У випадку, якби турецький флот перетнув Бредалю шлях, той мав закріпитися на березі і чекати на підхід Лассі (щоб можна було відігнати кораблі супротивника вогнем армійських гаубиць, завдавши якомога більшої шкоди). Втім, від цих планів довелось відмовитись через чуму. Хвороба могла перекинутись з України на Азов і прилеглі до нього фортеці. Через це висилати до Азова малоросійських козаків, як те було заплановано, не стали. А без них відрядження в похід напівпорожніх човнів не мало сенсу³⁹. Між тим Донська армія Лассі зосередилась в районі Ізюму і звідти рушила на Крим. Вже під кінець кампанії Лассі наказав князю Голіцину, котрий перебував у Таганрозі, організувати експедицію до гирла р. Кубані вздовж південного берега Азовського моря. 10 серпня загін під проводом Толбухіна у складі 130 суден вирушив у похід. На бортах різнотипних човнів (каїків, стругів, будар і шлюпок) було розміщено 3000 регулярної піхоти і 3000 піших донців. Паралельно берегом просувався кінний загін у 2860 донців і 4000 калмиків. У ході цієї експедиції а ні на морі, а ні на суші росіяни супротивника так і не зустріли⁴⁰.

Для Лассі кампанія склалась вкрай невдало. Поганий стан Донської армії призвів до затримки походу на півострів. Фельдмаршал обмежився проведенням розвідувальних пошуків до Дніпра, Перекопу і Сиваша, а також на узбережжя Азовського моря. Так, наприклад, 05 липня розвідувальний кінний загін генерал-майора Д. Єропкина, котрий підійшов до моря в районі Генчі, був обстріляний із турецьких кораблів. В той день на морі росіяни нарахували 5 вітрильників, 7 галер, 25 малих галер і 29 кончебасів. 10 липня до Генчі підійшли головні сили Лассі. Протока на Арабатську стрілку виявилась заблокованою турецькою ескадрою. Від кінної розвідки Лассі дізнався, що усі сивашські переправи ретельно охороняються татарами, а степ перед Перекопом випалено. Фельдмаршал відвів армію у верхів'я Молочних Вод. Проте, на початку серпня суворі накази імператриці змусили Лассі знову виступати на Крим. Командуючий вирушив у похід із кращою частиною своєї кінноти, взявши із собою лише здатних до маршу людей і коней. 20 серпня авангард, очолюваний генерал-лейтенантом К.-Л. Шпігелем, перейшов зруйнований у минулу кампанію Перекоп і здійснив вглиб півострова один перехід. Жодної живої душі і навіть слідів ніде не знайшли; лише випалений степ і засипані криниці. Подальше просування довелось припинити. Стало зрозуміло, що хан чекає поки росіяни знесиляться, щоб після їх відходу обійти виснажені військові з'єднання і кинутися на Україну. Лассі вирішив повернутися до табору на Молочних Водах, звідки зручно було контролювати степ від Азовського моря до Дніпра⁴¹.

На нашу думку в ситуації, що склалася на театрі війни, це було єдине правильне рішення. Армія Мініха із кращими полками знаходилась за Дністром. Захист південного

³⁸ Байов А. Русская армия ... – Т. 1. – С. 548, 550-551; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства ... – Ч. III. – С. 364-366.

³⁹ Бумаги Кабинета Министров ... – Ч. X. Июль-декабрь 1739 г. // СИРИО. – Т. 130. – С. 589; История отечественного кораблестроения. – Т. 1. – С. 190.

⁴⁰ Байов А. Русская армия ... – Т. 2. Кампания 1739 года. – С. 270, 272-273, 275-276, 279.

⁴¹ Байов А. Русская армия ... – Т. 2. – С. 274-278.

кордону лягав на плечі малочисельної, недокомплектованої і погано забезпеченої Донської армії. Мініху, сп'янілому від власних успіхів у Молдові, було байдуже; він збирався за Дунай. У столиці ж не розуміли реального стану речей, імператриця в думках була вже на Босфорі. При всьому цьому Лассі добре усвідомлював, що татари готують удар, котрий знівелює усі здобутки росіян у війні. До листопада його армія ще могла стояти в полі і блокувати хана. А як діяти, коли мороз скує ріки і для татарської кінноти не буде жодних перепон? В зиму 1739 – 1740 років по лінії кордону від Азова до Дніпра і далі до Києва фельдмаршал міг виставити лише 45-50 тис. військо (це разом з ландміліцією і козаками). Між тим у Криму в розпорядженні хана було близько 70 тис. вершників, не рахуючи яничарів. Також близько 30 тис. вершників мали Буджацька та Єдисанська орди. То ж за розорення свого краю татари могли зповна розрахуватися. Серйозні випробування чекали і на армію Мініха, котра збиралась стати на зимові квартири в Молдові. Після розгрому турками австрійської армії фельдмаршала Г.-О. Валліса під Гроцкою (22.07.1739) Відень запросив перемир'я і пішов на сепаратні переговори з османами. 21.08.1739 у Белграді було укладено мирну угоду, за якою австрійська корона віддавала султану Боснію, Північну Сербію з Белградом і Західну Волощину. Турецьке командування отримало можливість зосередити на лівому березі Дунаю 120 тис. військо і спрямувати його у Молдову. До цього слід додати і те, що Швеція збиралась використати момент на свою користь. У Стокгольмі сподівались повернути втрачені у ході Північної війни прибалтійські володіння. Росія до війни на два фронти була не готова. С.-Петербург змушений був якомога швидше іти на замирення з Портою.

Росіяни припинили бойові дії у Молдові на початку вересня. Медіатором (посередником) між Росією і Туреччиною виступив король Франції Людовік XV. На переговорах, котрі відбулись у Белграді 18.09.1739, російську сторону репрезентував уповноважений Анною Іоаннівною французький посланець при султанському дворі маркіз Л.-С. де Вільньов. Белградський мирний договір звів нанівець усі зусилля росіян, спрямовані на здобуття виходу до середземноморських портів. Османський уряд домогся прийняття окремої статті у договорі, *“чтоб Российская держава, ни на Азовском море, ни на Чёрном море, никакой корабельный флот, ниже иных кораблей имеет и построить не могла”*. Армія Мініха, після Ставучанської перемоги і вступу до Хотина і Ясс, змушена була терміново залишити Молдову. Знесені у 1738 році Очаків і Кінбурн довелось віддати назад туркам⁴². Росія повернула собі території, втрачені за умовами Прутського договору 1711 року, а саме: землі запорожців і берегову смугу від гирла Дону до Таганрозької затоки. Разом з тим, російська сторона зобов'язувалась знести Азов, а також усі приазовські бази свого флоту до вересня 1740 року. Підписану маркізом де Вільньовим угоду було закріплено окремими конвенціями у Ніссі (03.10.1739) і Константинополі (28.12.1739) при участі російських представників⁴³.

Питання ліквідації Дніпровської і Донської експедицій вирішувалось кабінет-міністрами імператриці у першій половині жовтня. 15.10.1739 Анна Іоаннівна видала указ щодо згортання суднобудування на південних верфях. У січні 1740 року імператриця призначила М. Голіцина астраханським губернатором. Тоді ж адміністрація Воронежської губернії отримала необхідні урядові розпорядження стосовно згортання робіт на Дону. Для вивезення заготовленого лісу уряд залишив необхідний штат чиновників і робітників. Артилерію і військові припаси доправили до найближчих цейхгаузів. Придатні до використання човни підняли до Таврова для продажу приватним особам. Аварійні човни розламали на дрова на Черкаському острові. Недобудовані галери і прами довелось розібрати. Будівельний ліс пішов на помешкання для офіцерів і службові приміщення. Корабельний ліс, котрий в майбутньому сподівались використати для відновлення

⁴² Здобуті у 1737 році Очаків і Кінбурн росіяни залишили нарикінці літа 1738 року через епідемію чуми. Укріплення обох фортець, а також найближчих до них ретраншементів підірвали і розкопали, а більшість суден Дніпровської флотилії – спалили.

⁴³ ПСЗРИ. – Т. X. – № 7900, 7915, 7982; Ульяновский В.А. Белградский договор 1739 года // Сборник Московского Главного архива Министерства иностранных дел Российской империи. – Вып. II. – М., 1881. – С. 52-69.

Каспійської флотилії, прибрали у криті сараї і обнесли частоколом. Довкола цих сховищ виставили військові сторожові команди. У червні П. Бредаля відкликали на службу до Адміралтейств-колегії, а морських офіцерів, разом з матросами, повернули на балтійські бази. До осені 1741 року усі роботи було завершено⁴⁴.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що у ході бойових дій російської армії 1735 – 1739 років у Приазов'ї та Криму Донська флотилія зіграла помітну роль, особливо у справі оволодіння Азовською фортецею. На морі результати діяльності флотилії були більш ніж скромними. Спричинили ці невдачі фінансові, управлінсько-адміністративні і технічні прорахунки ряду державних і військових діячів; до цього додалися також географічні і кліматичні негаразди театру бойових дій. Очевидним було те, що у справі підкорення Кримського ханства даремно розраховувати на успіх без великих бойових кораблів. На заваді відродження Азовського корабельного флоту стали замулення р. Вороніж і обміління гирла Дону. Втім, набутий у кампаніях 1737 – 1739 років досвід стане в нагоді адміралу О. Н. Синявіну (сину віце-адмірала Н. Я. Синявіна), під керівництвом котрого у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 років на Дону відродиться суднобудування і потужна Азовська флотилія зможе завдавати ескадрам османів відчутних ударів на Чорному морі.

⁴⁴ Бумаги Кабинета Министров – Ч. X. Июль-декабрь 1739 г. // СИРИО. – Т. 130. – С. 213, 344-345, 589; Бумаги Кабинета Министров – Ч. XI. Январь-май 1740 г. // СИРИО. – Т. 138. – С. 11-13, 33, 118; Бумаги Кабинета Министров – Ч. XII. Июнь-октябрь 1740 г. // СИРИО. – Т. 146. – С. 32, 118; История отечественного кораблестроения. – Т. 1. – С. 190; Тарас А.Е. Сражения и кампании – С. 127; Скрицкий Н.В. Русские адмиралы – С. 61, 107.